

Azərbaycanda tunc dövrü hərbi işinin öyrənilməsinin tarixşünaslığı

Orxan Zamanov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu və Xəzər Universiteti

Azərbaycanın tarixi ərazisi ən qədim zamanlardan hərbi işinin inkişafı mərkəzlərindən biri olmuşdur və burada əldə edilmiş təcrübə uzun illər boyu bölgənin və dünyanın hərbi tarixinə dəyərli töhfələr kimi yazılmışdır. Bu təcrübə davamlı olaraq qonşu xalqlar tərəfindən, hətta Azərbaycan sərhədlərindən uzaqlarda da maraqla izlənmişdir (28, 4).

Azərbaycanda Tunc dövründə hərbi işinin öyrənilməsi məsələsi iki başlıca mövqedən araşdırılması məqsədə uyğundur. Birincisi, ümumilikdə Azərbaycanda hərbi işinin öyrənilməsi məsələsidir. Bu məsələ müasir dövrdə xüsusilə aktuallaşmışdır və bununla bağlı artıq ciddi nəşrlər ortaya çıxmışdır (13, 1-5). İkincisi, Azərbaycanda Tunc dövrünün tədqiqi və araşdırılması problemidir ki, bu məsələ artıq iki əsrlik tarixə malikdir (12; 23; 24; 58; 54; 7; 4; 8, 16-77, 183-225).

Ən yeni tarixşünaslıqda Azərbaycanın müxtəlif dövr hərbi-siyasi tarixinin bir çox məsələləri 2007-2008-ci illərdə çap olunmuş çoxcildli “Azərbaycan tarixi” əsərində, H.B. Abdullayev, İ.Q. Əliyev, F.M. Əliyev, Ə.Ə. Əlizadə, S.B. Aşurbəyli, Z.M. Bünyadov, İ.M. Dyakonov, M.A. İsmayılov, S.Y. Qaşqay, V.M. Leviatov, Y.M. Mahmudov, V.F. Minorski, Y.A. Paxomov, İ.P. Petruşevski, V.Z. Piriye, A.A. Rəhmani, Ə.S. Sumbatzadə, K.V. Trever, M.H. Şərifli, O.Ə. Əfəndiyev, T.M. Mustafazadə, T.M. Məmmədova və b. əsərlərində araşdırılır. Türk xalqlarının hərbi tarixi məsələləri Azərbaycan tarixçiləri R.A. Hüseynov, Y.R. Cəfərov, Ə.Ələkbərov, Rusiya tarixçiləri M.İ. Artamanov, L.N. Qumilyov, Türkiyə alimləri B. Ögəl, R. Özdək, F. Sümər, Macar tarixçisi G. Vamberi və b. əsərlərində göstərilir (14, 10; 5, 109-175).

Azərbaycanda hərbi-tarixi xarakterli ayrı-ayrı məqalələr XX əsrin əvvəllərindən çap olunur. Lakin xüsusi hərbi tarixşünaslıq burada XX əsrin 60-cı illərində yaranıb. H.M. İbrahimbəyli, S.D. İbrahimov, M.H. Abbasov, Q.Ə. Mədətov, P.E. Zeynalovun tədqiqatları Azərbaycanın hərbi tarixinin ayrı-ayrı dövrlərinin araşdırılmasının əsasını qoydu. P.Q. Darabadi, Ş.Ə. Nəzirli, M.S. Süleymanov, N.A. Əliyev, S.H. Məmmədov, T.Q. Qasimov, S.Ə. Əhmədov, N.Ş. Əmirbəyova, İ.M. Məmmədova, D.H. Cəfərova, E.K. Məmmədova, Y.Ş. Ağayev və başqalarının tədqiqatları Azərbaycanın orta

əsr, yeni və ən yeni, XXI əsrin əvvəllərinin hərbi tarixi problemlərinə həsr olunub (14, 10).

Azərbaycanın istər qədim, istərsə də orta əsr və yeni dövr hərbi keçmişini barədə diqqətə dəyər məlumatlar türk və müsəlman xalqlarının tarixinə həsr olunmuş müvafiq əsərlərdə də öz əksini tapır (39, 36-37, 2; 11; 25; 30; 68; 76, 16-51). Azərbaycanın qədim cəmiyyətlərinin hərbi işi və döyüş sənəti haqqında daha əsaslı dəlillər əldə etmək baxımından Qafqaz, Mərkəzi Asiya və Sibir xalqlarının, eləcə də Yaxın və Orta Şərqi xalqları haqqında aparılmış tədqiqatlara nəzər salınması vacibdir (1; 6; 21; 34; 41; 44; 45; 46; 53; 55; 59; 60; 72; 78; 20; 3; 31; 9; 26; 52, 146-150, 194-196).

Hər bir elmin meydana gəlməsi və inkişafının tarixi-məntiqi təhlili ilə birgə, onun bütövlükdə predmetə daxil olan bu və ya digər problemlərin elmi-metrik xarakteristikasına böyük əhəmiyyət verilir. Elmi-metrik xarakteristika elmin institutlaşması, informasiya axını, sitat çəkmə indeksi (citation index) və s. kimi məsələləri əhatə edir. Bu məsələlərin hər hansı bir elmdə irəli sürülməsi və öyrənilməsi onların özləri haqqında elmi anlayışın zəruriliyini tələb edir. Ona görə də elmi-metrik xarakteristikanın ümumi və ayrı-ayrı məsələlərinin nəzəri və praktik tətbiqinə dair tədqiqatlar aparılmışdır (27, 264). Azərbaycanda hərbi işinin öyrənilməsinin tarixşünaslığının əsasını hərbi sənəd və materiallar təşkil edir. Hərbi sənəd və materiallar hərbi elminə daxil olan bilik sahələrinin öyrənilməsinin başlıca qaynağını təşkil edir. Onların tədqiqi ayrı-ayrı hərbi bilik sahələrinin mənbəşünaslığının təşəkkülünə səbəb olmuşdur. Bunların içərisində hərbi tarixin mənbəşünaslığı xüsusi qeyd oluna bilər. (27, 301-304; 42). Hərbi sənəd və materiallar geniş anlayışdır. Burada qanunvericilik aktları və nizamnamələr, hökumət və hərbi təsisatların materialları, müharibələr və silahlı qüvvələr haqqında materiallar, müharibə ilə əlaqədar diplomatik sənədlər və başqaları daxildir. Həmçinin səfərbərlik, qoşunun yığılması, sayı, təchizatı, hərbi itgilər və b. Ayrıca qeyd olunmaqla yanaşı, baş qərargahın həyata keçirdiyi hərbi-statistik təsvirlər, hərbi memuarlar, müharibə və sülh haqqında baxışlar qeyd olunan mənbələr nəzərdən qaçırılmamalıdır (27, 301; 28, 6-33; 67). Lakin bütün sadalananlar yazılı mənbələrin varlığını şərtləndirdiyi üçün Azərbaycanın hərbi işinin erkən çağlarında durumun necə olduğunu digər mənbələrə müraciət etməklə öyrənmək olar. Bu baxımdan folklor və şifahi xalq yaradıcılığı əhəmiyyətli mövqeyə malik olsa da, ciddi tədqiqatlar ancaq “Koroğlu” və “Kitabi-Dədəm Qorqud” qəhrəmanlıq eposları üzərində aparılmışdır (37; 15; 22; 17; 18; 51).

“Kitabi-Dədəm Qorqud” dastanı Azərbaycan xalqının və onun hərbi keçmişinin bədii şəkildə ifadə olunmuş güzgüsüdür. Lakin “KDQ” hərbi işi və döyüş sənəti ilə bağlı əsaslı mənbə kimi ən qədim dövrləri işıqlandırmaqda başlıca mənbə kimi çıxış edə bilmir. Buna baxmayaraq onun milli savaş

tariximizin araşdırılmasında, xüsusilə də, islamaqədərki mərhələnin tədqiqində müstəsnalığı və aktuallığı danılmazdır (37; 15). Bəzi istisnalarla “KDQ” dastanında dövrün hərbi gerçəklik və baxışlarının əks olunduğunu qəbul etmək olar (27, 302, 22; 17; 18; 35, 23).

Digər mənbələr barədə danışmaq üçün müasir tədqiqatlara müraciət etmək gərəkdir. Belə tədqiqatlar tunc dövrünün hərbi işinin, döyüş sənətinin və savaşa tarixini öyrənmək baxımından son illər xeyli aktuallaşan antropologiya və arxeologiya ilə bağlıdır. Bu səbəbdən də, Azərbaycanda Tunc dövründə hərbi işinin öyrənilməsinin tarixşünaslığı ilə əlaqədar araşdırmaların əsasını məhz maddi dəlillərə əsaslanan və müasir elmin nailiyyətləri, texnologiyası və metodologiyasından faydalanan müxtəlif fənnlərin qovşağında fəaliyyət göstərən elmlər vasitəsilə həyata keçirmək lazımdır (69; 56).

Hər bir müharibə özü-özlüyündə miqyaslı və kütləvi cinayət hadisəsidir (fəaliyyətidir). Sırasıyla kriminalistik təhqiqat və araşdırma qısa vaxt kəsiyində məhdud cinayətin araşdırılması ilə məşğul olur. Tarix boyu baş vermiş çoxsaylı basqınlar, münaqişələr və müharibələrin araşdırılması və tədqiqi ayrıca elmi-metodoloji yanaşma tələb edir.

Bu günki dəyişən dünyada hal-hazırda ən aktual və həlli tapılmayan məsələlərdən biri də, dövlətlərin hərbiləşməsi (militarizasiyası) və hərbişləşməsidir (demilitarizasiya). Müasir dövrdə silahlanmanın tərəfdarları ilə silahsızlaşdırma mübarizləri (pasifistlər) arasındakı ziddiyyətlər xüsusi aktuallıq qazanmışdır. Çünki, keçmiş illərdən və əsrlərdən fərqli olaraq müasir silahlar artıq insanlığın, təbiətin və planetin varlığına təhlükə yaratmaq iqtidarındadır. Bu vəziyyət elm və texnologiyanın inkişafı ilə daha da, kəskinləşərək ilbəlil qlobal təhlükə həddinə çatır. Belə bir durumda nüvə silahına malik dövlətlərin və ya kimyəvi-baktereoloji silahlara malik hər hansı bir qüvvənin müharibə törətməsi bəşəriyyət üçün onun bütün tarixi boyu və hətta iki dünya müharibəsi zamanı verdiyi itgilərdən və dağıntılardan qat-qat çox məhvə yol açacağı acı gerçəkliyini ortaya çıxarır. Bəs insanlıq öz tarixi inkişafı ərzində müharibə və savaşlardan yan keçərək indiki inkişafa çata bilərdimi? Ümumiyyətlə hərbi işin ortaya çıxması hansı zərurətə və səbəblərə bağlı oldu ki, müasir çağda bəşər sivilizasiyası əldə etdiyi silahlarla Yer planetini dəfələrlə dağıtmaq gücünə sahib oldu. Buna gətirib çıxaran amillər sırasında ilk yeri bizim sivilizasiyanın onurğa sütunu və əsas yaradıcısı olan iqtisadiyyat tutur. Azərbaycan da daxil olmaqla istehsal edici iqtisadiyyatın Yeni daş dövründə Yaxın və Orta Şərqdə yaranması iqtisadi mənafeleəri gerçəkləşdirmək uğrunda və daha uğurlu həyat şərtləri naminə siyasi maraqların və bu maraqları təmin edəcək bir vasitənin – savaşaın ortaya çıxmasına zəmin yaratdı. Bunun davamı olaraq əsrlər boyu insan müxtəlif silahlar yaratmışdır. Müvafiq təzyiqə davam gətirməsi üçün silahlar möhkəm və dayanıqlı olmalı idilər. Nəticədə, insanlığın yaratdığı maddi mədəniyyət nümu-

nələri sırasında silahlar həmişə öz uzun ömürlüliyü ilə seçilmişdir. Bu səbəbdən arxeoloji tapıntılar arasında silahlar ilk yerləri tutaraq qədim yazıya qədərki cəmiyyətlərin həyatını və məişətini işıqlandırmaqda önəmli rola malikdirlər.

Ən qədim və erkən silah nümunələri ovda və məişətdə istifadə edilən silahlar və alətlər olmuşdur. İnsanların başqa canlıya qarşı tətbiq etdikləri və işlətdikləri ilk silah özünü müdafiə xarakteri daşıyan ibtidai sındırıcı, kəsici və dəlici ağac, sümük və daş alətlər olmuşdur ki, bu da vəhşi və xüsusilə də, yırtıcı heyvanlardan qorunmaq üçün istehsal olunmuş və istifadə edilmişdir (61). Lakin, bu hələ hərbi işinin və döyüş sənətinin yaranmasına və varlığına dəlalat etmir. Ümumiləşdirərək qeyd etmək lazımdır ki, arxeologiyanın digər mənbələrinin öyrənilməsi tarix və kriminalistika ilə çox az bağlıdır amma, məhz silahlar yaradıldığı dövrün tarixi reallıqlarına uyğun olaraq tətbiq olunurdu. İstənilən döyüş meydanı həmin tarixdə bir hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Müasir elmdə döyüş meydanlarının arxeologiyası (battlefield archaeology) altında məhz tarixi hadisə başa düşülür (19).

Beləliklə, bəşəriyyətin keçmişinin silahlar vasitəsilə öyrənilməsi Qərbi Avropa arxeologiyasında xüsusilə də, Britaniyada “Hərbi Arxeologiya” (Military Archaeology) adlı antropoloji-arxeoloji (Avropa və Amerika ölkələrində arxeologiya tarixinə yox antropologiyaya sahəsidir) fənnin ortaya çıxması ilə nəticələndi. Onun tədqiqi sahəsi cəmiyyətin ən qədim zamanlardan müasir dövrə kimi müharibə ilə əlaqədar yaratdığı bütün maddi tapıntıları və qalıqları əhatələyir. Ən ibtidai daş silahlardan və siklopik tikililərdən başlayaraq mərmə və sualtı qayıqlara qədər insanlığın hərbi tarixinin bütün mərhələlərində yaratdığı hücum və müdafiə silahları, müdafiə tikililəri və döyüş texnikası hərbi arxeologiyanın tədqiq obyektidir (73; 62; 63; 64; 38). Lakin maddi mənbələr öz növbəsində aid olduğu dövrün mənəvi və ideoloji təsvirini də ifadə etməkdədir. Bəzən arxeoloji qazıntılarda silahların say baxımından az aşkarlanması dövrün tarixi və mifoloji gerçəkliklərinə zidd təsvir yaradır. Məsələn üçün Anadoludakı Het çarlığı demək olar ki, bütün tarixi boyu savaşa olmasına rəğmən arxeoloji qazıntılarda qılınc, nizə və ox ucluğu cüzi miqdardadır. Bu isə tarixi gerçəkliyi, yəni hetlərin Mittaniya, Suriya və Misir ilə müharibələrini şübhə altına salır. Çünki, elmi ağırlıq baxımından maddi dəlillər həmişə yazılı mənbələrdən daha əsaslı və mötəbər hesab edilir. Amma əsl səbəbləri araşdırarkən yeni və tam fərqli bir səhnə ortaya çıxır. Bu qədim cəmiyyətlərin müharibə edib etməməsindən asılı olaraq hərbi təşkilatı və ya dini inanclarda silah və savaş tanrısının güclü olması ilə bağlıdır. Cəmiyyətin dini-ideoloji durumu onun məişətinə və mənəvi dünyasına bilavasitə təsir göstərirdi. Hərbi təşkilat (militarizasiya) meyilləri isə qədim cəmiyyətin və ya ilkin dövlət qurumunun hər an savaşa iqtidarında olmasını şərtləndirsə də, tarixi gerçəklikdə müharibənin və ya hərbi səfərin

varlığına dəlalət etmir. Xüsusilə, tarixi Azərbaycan torpaqlarında aşkarlanmış çoxsaylı silah və istehkam qalıqları əcdadlarımızın hansı tarixi-siyasi və mənəvi-dini mühitdə yaşamasını ortaya çıxarır. Azərbaycan ərazisində sürətlə silah işinin və hərbi sənətinin tərəqqisi cəmiyyətdə gedən ciddi dəyişiklikdən xəbər verir. Bu baxımdan Azərbaycan arxeologiyası üçün və ümumilikdə hərbi tariximiz baxımından hərbi arxeologiya və erkən militarizasiya məsələlərini müasir dövrün elmi-texniki nailiyyətləri və öncəki illərin konseptual baxışlarından kənarında yeni milli ideoloji zəmin əsasında işıqlandırmaq zərurəti ortaya çıxmışdır.

Məsələyə konseptual baxımdan yanaşdıqda ənənəvi iki, amma əslində üç konsepsiya çərçivəsində çıxış etmək elmi-metodoloji cəhətdən düzgün olar.

Birincisi, Marksizm nəzəriyyəsidir ki, müharibəni və onunla bağlı hər şeyi ictimai-tarixi gerçəkliyin ancaq sinfi-antagonist formasiyalara xas hadisəsi kimi izah edir. Sınıf cəmiyyətin meydana gəlməsinə qədər sözün həqiqi mənasında müharibə və savaq olmayıb. İbtidai icma cəmiyyətində kollektiv mülkiyyət silahlı münaqişələrin baş verməsini təsadüfi hal olmasına səbəb olurdu. Tayfalararası toqquşmalar təbii resurslar və qan intiqamı üstündə baş verirdi. Bu işə başqasının torpağını işğal etmək və ya əmlakını talamaq məqsədi güdən planlaşdırılan savaqdan tamamilə fərqli bir fenomen idi. Həmçinin ibtidai insanlar ordunun – savaqın əsas hərəkətverici qüvvəsinin nə olduğunu bilmirdilər. Qəbilələr bir-birilə kollektiv olaraq döyüşürdülər. Bunu Marksizm müharibə hesab etmirdi (43; 80).

İkincisi, Marksizmin tam əksinə olan çoxsaylı nəzəriyyələr toplusudur ki, burada müharibənin insanın təbiətində olduğu və instinktiv vərdiş kimi meydana çıxdığı ortaya qoyulur. Yəni gec-tez istənilən insan toplusu hər hansı səbəbdən və ya bəhanə ilə bir-biri ilə savaqacaqdır. Belə nəzəriyyələr və ona bağlı konseptual baxışlar daha çox sosiologiyada, demografiyada, antropologiyada, psixologiyada və fəlsəfədə təzahür etdiyindən onların üzərində durmağa ehtiyac yoxdur (32, 11; 10; 29; 66, 8-15).

Üçüncü, nəzəri fikir bu tədqiqatın başlama ərəfəsində ən son arxeoloji qazıntıların verdiyi nəticələrə dayanaraq müharibənin, silahlanmanın və hərbiləşmənin əsl səbəbini istehsaledici təsərrüfatda və ya bazar iqtisadiyyatında və ilk sivilizasiyaların yaranması ilə əlaqələndirir:

1. İqtisadiyyatın və sivilizasiyanın yaranması ilə Yeni Daş dövründə (Neolitdə) siyasi mənafehlərin ortaya çıxması baş verir.

2. Siyasi və ideoloji maraqlar iqtisadi qüdrətə (potensiala) və sivilizasiya iddialarına (ambitsiyalarına) malik qədim cəmiyyətləri hərbi güc yolu ilə öz istəklərini həyata keçirtməyə rəvac verir.

3. Müharibə və onun bütün əlamətləri insanlığın sivilizasiya qurduqdan sonra mənimsədiyi fenomendir.

4. İlk silahlar qədim əmək alətləri əsasında düzəldilərək sonrakı təkamülün nəticəsi kimi ancaq insanı məhv etmək üçün yaradılmışdır.

5. İqtisadi münasibətlər sistemi dəyişdikcə müharibələrin xarakteri, silahlanmanın növü və hərbişmənin mahiyyətini də dəyişərək indiki vəziyyətə gəlib çıxmışdır.

Müasir ETT çağında innovativ nailiyyətlərin keçmişin öyrənilməsinə tətbiqi qaçılmaz və labüd xarakter almışdır. EHM-ların və riyazi metodların hərbi tarixinin rekonstruksiyasına tətbiqi ilə dəqiq elmlərin mütəxəssislərinin keçmişin araşdırılmasına cəlb olunması əhəmiyyətli olduğu kimi, özünəxas çətinliklər törədir. Lakin, qarşıya çıxan problemləri ayrı-ayrı ixtisas və peşə sahiblərinin birgə fəaliyyəti, qarşılıqlı fikir mübadiləsi və nəhayət adaptiv nəşrlərin çap edilməsi aradan qaldıracaqdır (71, 4-101; 40, 206-231).

Araşdırma müddətində militagenез və militarizasiya ilə bağlı bir sıra müşahidələr və elmi faktların təhlili yeni baxışların formalaşmasına gətirib çıxartdı. İlk növbədə müharibələrin təsnifatı və analogiyaları ilə bağlı fərqli hipotezlər meydana çıxdı. Bir çox hərbi tarixi üzrə tədqiqatçılar müharibələrin ən qədim zamanlardan ta insan yaranandan, antropogenezin başlanğıcından bəri mövcudluğunu müdafiə etsələr də, bəzi faktlar və son araşdırmalar bu fikri qəbul etməyə imkan vermir. İki başlıca məsələ müharibə kimi sistemli, məqsədyönlü və kütləvi hadisə və prosesin tarixöncəsi (prehistory) dövrdə mövcudluğunu şübhə altına salır. Birincisi, əhali və demografik amildir ki, onu nəzərə almadan istənilən tarixi-hərbi və digər araşdırma əsassız olacaqdır (36, 19-66; 77, 13-43; 56; 57,48-68). İkincisi, təbii və bioloji amillərdir ki, onların diqqətdən yayınması öz növbəsində istənilən dövrün paleopsixoloji, etno-psixoloji, antropoloji, kulturoloji və sair vacib xüsusiyyətlərinin təsir gücünün düzgün qiymətləndirmədən nəticə çıxarmağa və beləliklə də, qüsurlu yekunlaşdırmaya gətirib çıxaracaqdır (21, 24-31; 70, 4). Problemin geniş izahına və şərhinə nəzərdə tutulmuş başlıca tədqiqat işində yer veriləcəkdir, amma burada qısaca bəzi vacib məqamları qeyd etmək lazımdır. Ən önəmlisi istənilən müharibə silahlı toqquşmadır. Tarixə nəzər saldıqda ov və turnir fəaliyyəti xaric bütün toqquşmalar müharibəyə öz məqsəd və təşkilatlanması baxımından bənzəsə də, əsl savaştan fərqlənirlər. Azərbaycan dilinin özündə belə bir çox anlayışlar müharibə kəlməsinin ya sinonimi ya da onun tərkib hissəsi roluna malikdir. Misal üçün istila, işğal, təcavüz, hərbi yürüş, hücum, vuruş, döyüş və s. Bütün bunlar hərbi sənətinin tərkib hissəsidir, lakin basqın, talan, qarət, qırğın, münaqişə öz məqsədi və xarakterik bir sıra xüsusiyyətləri ilə müharibədən fərqlənirlər. Bu onunla bağlıdır ki, son sadalananlar istər ibtidai, istər müasir cəmiyyətlərdə, həm insanlararası münasibətlərdə, həm də xalqlar və dövlətlərarası münasibətlərdə mütəmadi baş verirlər. Üstəlik onların baş verməsi müharibənin olmasını şərtləndirmir. Bunun tam əksinə döyüş və ya hərbi səfər an-

caq müharibə zamanı baş verir, daha doğrusu müharibənin varlığına dəlalət edir. Qısaca qeyd edilməlidir ki, qarət, talan və qırğın daha çox irimiqyaslı soyğunçuluq və qətləmə hadisəsidir. Bu problem daha çox kriminalistikanın tədqiqat sahəsidir. Lakin basqın və münaqişə isə tam fərqli proseslərdir. Onlar məişət səviyyəsindən beynəlmiləl səviyyəyə qədər bütün dövrlərdə cəmiyyət həyatının tərkib hissəsi kimi mövcud olublar. İlk öncə basqın haqda danışanda qəti söyləmək olar ki, insan övladının ovçuluq və balıqçılıq ilə məşğul olmağa başladığı ən qədim zamanlardan qəbilə və icmanın münasibətlər sistemində onun yeri daim olub. Hər hansı qonşu və düşmən qəbiləyə hədə-qorxu gəlmək, onun varidatına sahib çıxmaq, kəşfiyyat aparmaq, əsirləri geri qaytarmaq və təcrübə toplamaq üçün basqın ən geniş silahlı təcavüz və toqquşma üsulu olub. Məhz ovçuluğun inkişafı ilə qədim insanlar əvvəl heyvan sürüləri üzərinə, sonra həmnöv canlılara basqınlar etməyə başladılar. Basqın qətiyyətlə hücum ilə səhv salınmamalıdır. Hücum döyüş əməliyyatının tərkib hissəsidir və ayrılıqda heç vaxt tətbiq olunmayıb. Beynəlxalq terminologiyada basqın anlayışı reydl kimi başa düşülür. Atın əhəlləşməsi və atçılığın yayılması ilə *reyderlik* və ya *basqınçılıq* savaşa tərkib hissəsi kimi tarixi dövrdə öz aktuallığını saxlayırdı. Bir çoxları səhvən basqınçılıq və tayfalararası münaqişələri müharibə sayır və savaşa kökünü Yeni Daş dövründən əvvəlki mərhələdə axtarırlar. Bilavasitə münaqişənin (konfliktin) (75, 315-331) özündən bəhs edəndə həm terminoloji, həm də etimoloji çatışmazlıqlar meydana çıxır. Sosiologiyaya görə münaqişə ictimai ziddiyyətlərin bürüzə şəklində olub, müxtəlif cəmiyyət icmalarının maraqlarının toqquşmasıdır (74, 417). Bir qədim yunan ifadəsində deyilir ki, müharibə hər şeyin ölçüsüdür. Son ifadədə münaqişə əslində müharibə ilə eyniləşdirilir. Lakin ibtidai cəmiyyətlərdə miqrasiya və köç edən icmalar bir-biri ilə təsadüfən və ya bilərəkdən üz-üzə gəldikdə yaranan münaqişə qətiyyətlə müharibə sayıla bilməz. Münaqişə icma daxili hal olub qəbilənin və ya tayfanın bölünməsinə səbəb olurdu. Bu bir növ ailə daxili ziddiyyətlərin kəskinləşməsi və ailənin dağılması halı ilə eyniyyət təşkil edir. Münaqişə cəmiyyətin istənilən üzvləri və ya qrupları arasında baş verə bilər. Tamamilə ayrı məsələdir ki, tayfalararası sərhəd və ya ticarət anlaşılmazlığı münaqişəyə çevrilir və sonra müharibəyə gətirib çıxarır. Bu zaman nəzərə alınmalıdır ki, ibtidai insanların yaşadığı dövrdə münaqişələr iri miqyaslı hərbi əməliyyatlara çevrilə bilməzdi. Buna o vaxtkı bəşəriyyətin nə insan ehtiyatları, nə iqtisadi resursları, nə də intellektual imkanları yol verərdi. Basqınlar və münaqişələr müharibələrin yaranmasına və inkişafına qədərki, dünyanın ayrılmaz gerçəkliyi idi və insan aqressiyasının, zorakılığının və iddialarının silahlı təcavüz şəklində idi. Beləliklə, insanlığın ən qədim dövrlərdən müasir çağə kimi olan tarixində silahlı toqquşmaların təqribən üç növünü fərqləndirmək mümkündür. Bunlar aşağıdakı ardıcılıqda konkret verilmişdir:

Zorakılıq və güc ilə müşayət olunan toqquşmalar A) Əlbəyaxa döyüşlər B) Silahlı toqquşmalar.

A) Əlbəyaxa döyüşlər – iki və daha çox fərdin qeyri təlim və məşq xarakterli münasibətlərini müəyyənləşdirmə formasıdır. Bu zaman heç bir silahdan istifadə edilmir.

B) Silahlı toqquşmalar çoxlu miqdarda fərdin cəlb edildiyi, mütəşəkkil həyata keçirilən məqsədyönlü zorakılıq fəaliyyətidir. Bura basqınlar, münasibətlər, savaqlar və onlar ilə bağlı elementlər – soyğun, talan, qarət, silahlı təcavüz, silahlı müdaxilə, qırğın, soyqırım, hücum, döyüş, vuruş, hərbi yürüşlər, səfərlər, ekspedisiyalar, kampaniyalar və əməliyyatlar daxildir.

Bu sırada savaqlar xüsusi yerə malikdir. Müharibələri dövrü təsnifatına və inkişafına görə üç yerə bölmək daha düzgün olar:

1. İbtidai (erkən, ilk və ya qədim) savaqlar.
2. Əsl (klassik və ya həqiqi) savaqlar.
3. Texnogen (kosmik və ya robotlaşmış) savaqlar.

Tarix boyu ən yaxşı öyrənilmiş və əldə xeyli mənbə olan müharibələr məhz əsl savaqlardır (47; 48; 49; 50). Onlar e.ə. XIII yüzillikdən başlamış eramızın XX yüzilliyinə kimi davam etmişdir (79; 33). Müasir müharibələr öz texnoloji və global xarakterindən dünya üçün ölçüyə gəlməz bir fəlakətdir. Belə olduqda, yeni formalaşan tədqiqat sahələri istər-istəməz müharibə probleminə toxunur (16; 65).

Tunc dövründə hərbi işinin öyrənilməsi məsələsi sivilizasiyanın Yeni Daş dövründə təşəkkülə problemindən sonra bəlkə də, ikinci elmi aktual məsələdir. Çünki, istər dünya, istərsə də Azərbaycanın keçmiş, bu günü və gələcəyi baxımından silahlı qarşıdurmaların mənşəyinin müəyyən edilməsi, yaratdığımız mədəniyyətlər və cəmiyyətlərin mənşəyinin ortaya çıxarılmasından az əhəmiyyətli deyildir. Bu kimi tələyüklü məsələlərin həlli global çağırışlar və gələcək perspektivlərin düzgün və hərtərəfli dəyərləndirilməsi üçün çox vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. Ancient armies of the Middle East. Editor Windrow M. Oxford, Osprey, 1999, 51 p.
2. Arab Archery. An Arabic manuscript of about A.D. 1500 “Book on the Excellence of the Bow and Arrow” and the Description thereof. Translated by N. A. Faris and R. P. Elmer Princeton, New Jersey, PUP, 1945, 187 p.
3. Armies of the Ancient Near East 3000 BC to 539 BC. Organization, tactics, dress and equipment. Nigel Stillman and Nigel Tallis. Worthing, Sussex. Flexiprint Ltd, A WRGP, 1984, 208 p.
4. Aslanov Q.Q. Azərbaycanın tunc təbərzin baltaları (son tunc – ilk dəmir dövrü). Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1982, 66 s.

5. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə, I cild (Ən qədimdən – b.e. III əsri), Bakı, Elm, 2007, 520 s.
6. Bronze Age Warfare. Osgood R. and Monks S. with Toms J. Sutton, SPL, 2000, 161 p.
7. Cəfərov H.F. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı – I minilliyin əvvəllərində (Qarabağın Qarqarçay və Tərtərçay hövzələrinin materialları əsasında). Bakı, Elm, 2000, 187 s.
8. Cəfərzadə İ.M. Məqalələr toplusu. Bakı, “YEK” 2012, 622 s.
9. Chrissanthos, Stefan G. Warfare in the ancient world: from the Bronze Age to the fall of Rome. Westport, Praeger, 2008, 215 p.
10. Cultural norms, war and the environment/Edited Arthur H. Westing. Oxford, OUP, SIPRI, 1988, 177 p.
11. Donuk, A. Eski Türk devletlerinde idari ve askeri ünvan ve terimler. İstanbul, TDAV, 1988, 109 y.
12. Əhmədov S.Ə., Cəfərova E.B. Azərbaycanın orta əsr silahları (arxeoloji materiallar əsasında). Bakı. Elm, 2005, 156 s.
13. Əliyev N.A. Azərbaycanın hərbi tarixi. 1-ci hissə (Azərbaycanda qədim dövrdə hərbi tarixi hadisələr). Bakı, 2016, 144 s.
14. Əliyev N.A. Azərbaycanın hərbi tarixi. Proqram. Bakı, 2016, 54 s.
15. Firudin Ağasıoğlu. Azərbaycan türklərinin İslamaqədər tarixi. (Doqquz Bitik); III Bitik: Azərbaycanda qurulan qədim dövlətlər. Bakı, Ağrıdağ nəşriyyatı, 2014, 512 s.
16. Həşimov Davud. Hərbi politologiyanın problemləri. Bakı, Azərənəşr, 2003, 144 s.
17. Kitabı-Dədə Qorqud Ensiklopediyası. İki cildə, II cild. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2000, 567 s.
18. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 376 səh.
19. Laffin John. Digging up the Diggers’ War. Singapore, Fong and Sons Press, 1993, 106 p.
20. McIntosh, Jane R. Ancient Mesopotamia: new perspectives. Santa Barbara, ABC-CLIO, 2005, 395 p.
21. Nomads, tribes, and the state in the Ancient Near East. Cross-disciplinary perspectives. Edited by J. Szuchman. Chicago, CUP, 2009, 288 p.
22. Qəhrəmanlıq dastanı. Çobanov M.N. və Çobanlı M.M. Bakı, Təhsil, 2000, 112 c.
23. Quliyev F.E. Azərbaycanın kurqan qəbirlərində at dəfni. Bakı, Elm, 2008, 300 s.
24. Rəhimova M.N. Azərbaycanın qədim metallurgiyasında sürmə. Bakı, XUN, 2011, 228 s.
25. Saracen Archery. An English version and exposition of a Mameluke work on archery A.D. 1368. London, The Holland Press, 1970, 137 p.

26. Studies on War in the Ancient Near East. Collected Essays on Military History. Edited by Jordi Vidal. Münster, Ugarit-Verlag, Herstellung: Hubert & Co, Göttingen. 2010, 206 p.
27. Şükürov K.K. Azərbaycan əhalisi: Öyrənilmə tarixi və qaynaqları (qədim zamanlardan müasir dövrədək). Bakı, Elm, 2004, 974 s.
28. Süleymanov M.S. Azərbaycanın qədim və orta əsrlər hərbi tarixi. Bakı, Elm və Təhsil, 2016, 416 s.
29. Tooby J. and Cosmides L. The Evolution of War and its Cognitive Foundations. Ann Arbor, Michigan, 1988, 14 p.
30. Ə.Əsgər və M.Qıpçaq. Türk savaş sənəti. Bakı, Yazıçı, 1996, 176 s.
31. Van de Mieroop, Marc. A History of the Ancient Near East ca.3000-323 BC. Second edition. Padstow, Cornwall. Blackwell Publishing Ltd, 2007, 341 p.
32. Warfare and Society. Archaeological and Social Anthropological Perspectives. Edited by Otto T., Thrane H. and Vandkilde H. Aarhus, AUP, 2006, 529 p.
33. Williamson Murray and Peter R. Mansoor. Hybrid Warfare. Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present. NY, CUP, 2012, 321 p.
34. Yusifov Y.B. Qədim Şərqi tarixi. Dərslik. Bakı, Bakı Uni.Nəş., 1992, 496 s.
35. Zamanov O.A. Müharibə, onun mənşəyi və öyrənilməsi (tarixşünaslıq və mənbəşünaslıq). //Azərbaycan Arxeologiyası, cild 20, N1, 2017, s. 17-40
36. Авербух М.С. Войны и народонаселение в докапиталистических обществах. Опыт историко-демографического исследования. Москва, Наука, 1970, 214 с.
37. Агаев Ю.Ш., Ахмедов С.А. Военное искусство тюрков в огузском эпосе «Китаби Деде Горгуд». Баку, OL ММС, 2014, 137 s.
38. Алиев Т.Р. Циклопические сооружение на территории Азербайджана. Баку, 1993, 145 с.
39. Николле Давид, Мак Брайд Ангус. Армии мусульманского Востока в VII-XI вв. Пер. с. англ. Н.А. Феногенова. Москва, АСТ, Астрель, 2003, 60 с.
40. Археология. В начале. Фаган Б., ДеКорс К./пер.с англ. Н.Ю.Струкова. Москва, ТЕХНОСФЕРА, 2007, 592 с.
41. Бергман С. Месопотамия/пер.с англ. А.А. Помогайло. Москва, Вече, 2007, 416 с.
42. Бескровный Л.Г. Очерки по источниковедению военной истории России. Москва, Изд. АН СССР, 1957, 452 с.
43. Большая Советская Энциклопедия. В 30 томах. Гл.ред. А.М. Прохоров. 3-е изд. Москва:, «Советская Энциклопедия», 1971. Т.5. Вешин-Газли. 1971, 640 с.
44. Военное дело древнего населения Северной Азии. /Отв.редакторы В.Е. Медведев и Ю.С. Худяков. Новосибирск, Наука, 1987, 222 с.

45. Военное дело древнего населения юга Сибири и Дальнего Востока./Отв.редакторы В.Е. Медведев и Ю.С. Худяков. Новосибирск, Наука, 1993, 233 с.
46. Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии/Отв.ред. Ю.С. Худяков. Новосибирск, Наука, 1981, 198 с.
47. Всемирная история войн: Харперская энциклопедия военной истории, кн. первая 3500 год до Р. Х. - 1400 год от Р. Х Э. Р. Дюпюи, Т. Н. Дюпюи. Санкт-Петербург: Москва: Полигон, АСТ, 1997. 937 с.
48. Всемирная история войн: Харперская энциклопедия военной истории, кн. вторая 1400 год. - 1800 год. Э. Р. Дюпюи, Т. Н. Дюпюи. Санкт-Петербург: Москва: Полигон, АСТ, 1997, 894 с.
49. Всемирная история войн: Харперская энциклопедия военной истории, кн. третья 1800 год. - 1925 год. Э. Р. Дюпюи, Т. Н. Дюпюи. Санкт-Петербург: Москва: Полигон, АСТ, 1997, 1016 с.
50. Всемирная история. Т. 1. Москва: Госполитиздат, 1956, 747с.
51. Гасанов З.Г. Киммерийцы и их место в истории Азербайджана: автореферат дисс. канд. ист. наук. Баку, 2008, 48 с.
52. Гасанов З.Г. Социально-культурные ценности скифов: древних ашгузов/ишкузов/гузов. – Астана, ТОО «Prosper Print», 2013, 392 с.
53. Гладкий В.Д. Древний мир: Энциклопедический словарь. В 2 т., т.1. Москва, ЗАО Изд-во Центрполиграф, 1998, 510 с.
54. Джафарова Д.Г. Оружие племен Карабаха в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Баку, «Изд. Университет Хазар», 2008, 256 с.
55. Древняя Анатолия. Ред.кол. Б.Б. Пиотровский, В.В. Иванов, В.Г. Ардзинба. Москва, Наука, 1985, 255 с.
56. Законы истории. Математическое моделирование исторических макропроцессов. Демография, экономика, войны. Коротаев А.В., Малков А.С., Халтурина Д.А. Москва, КомКнига/URSS, 2005, 344 с.
57. Законы истории: Вековые циклы и тысячелетние треводы. Демография, экономика, войны. /Отв. ред. Н. Н. Крадин. Москва, КомКнига, 2007, 256 с.
58. Исмаилзаде Г.С. Азербайджан в системе раннебронзовой культурной общности Кавказа. Баку, Nafta-Press, 2008, 304 с.
59. История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч.1. Месопотамия. Москва, Наука, 1983, 534 с.
60. История Древнего Востока. Учеб./под ред. В.И. Кузищина. Москва, Высшая школа. 1979, 456 с.
61. История человечества. В 8-и томах. Том 1. Доисторические времена и начало цивилизации. Под ред. З.Я. Де Лаата. Москва,Изд.дом МАГИСТР-ПРЕСС, 2003, 682 с.
62. Керимов В.И. История развития оборонительного зодчества Азербайджана (с древнейших времен до XIX в.) Баку, Нафта-Пресс, 2007, 302 с.

63. Керимов В.И. Оборонительные сооружения Азербайджана. Баку, Огуз эли, 1998, 132 с.
64. Керимов В.И. Строительное искусство древнейших племенных союзов и государств на территории Азербайджана., Баку, Нафта-Пресс, 2009, 396 с.
65. Кревельд, М. Ван. Трансформация войны. Пер. с англ. АНО «ИРИ-СЭН». Москва, Альпина Бизнес Букс, 2005, 344 с.
66. Ломазофф А. Всемирная история войн. С древнейших времен до наших дней. Москва, Колибри, 2015, 320 с.
67. Мамедов С.Г. Источники военного права в Азербайджане в XIII-XV вв. Баку, Nafta-Press, 2008, 233 с.
68. Мандзяк А. Воины ислама: Боевые и воинские искусства мусульманских народов/Под общ.ред. А.Е. Тараса. Минск, Книжный Дом, 2008, 416 с.
69. Мартынов А.И. Археология. Учеб. Москва, Изд.Юрайт, 2012, 460 с.
70. Методы археологического исследования: Учеб.пособие. А.И. Мартынов и Я. А. Шер. Москва, Высшая школа, 2002, 240 с.
71. Митюков Н.В. Имитационное моделирование в военной истории. Москва, Изд. ЛКИ, 2007, 280 с.
72. Нефедов С. А. Факторный анализ исторического процесса. История Востока. Москва: Изд. дом «Территория будущего», 2008, 752 с.
73. Окшотт Э. Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса./пер.с англ. М.К. Якушиной. Москва, ЗАО Центрполиграф, 2006, 398 с.
74. Социология. Волков Ю.Г., Мостовая И.В. Учеб./Под ред. В.И. Добренкова. Москва, Гардарики, 2000, 432 с.
75. Социология. Учеб./под ред. В.Н. Лавриненко. Москва, ЮНИТИ-ДАНА, 2000, 407 с.
76. Средневековый Восток: проблемы историографии и источниковедения (Сборник статей памяти Героя Советского Союза академика З.М. Бунятова). Баку, Элм, 2015, 380 с.
77. Урланис Б.Ц. История военных потерь. Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооруженных сил Европейских стран в войнах XVII-XX вв. (историко-статистическое исследование). Санкт-Петербург, Полигон, 1994, 562 с.
78. Худяков Ю.С. Вооружение кочевников Южной Сибири и Центральной Азии в эпоху развитого средневековья. Новосибирск, Изд-во ИАЭ СО РАН, 1997, 160 с.
79. Эволюция военного искусства: Этапы, тенденции, принципы. В.В.Ларионов, Н.А. Антонов, И.Я. Выродов и др.; Под ред. Ф.Ф.Гайворонского. – Москва, Воениздат, 1987, 246 с.
80. Энгельс, Ф. Избранные военные произведения в 2 томах. Т.1. Москва, Воениздат, 1957, 843 с.

Summary

The historiography of the study warfare the Bronze Age in Azerbaijan

Orkhan Zamanov

Azerbaijan National Academy of Science. Institute of Archeology and Ethnography. Khazar University

The article by titled " The historiography of the study warfare the Bronze Age in Azerbaijan" dedicates to the issue of studying the warfare of the prehistory of Azerbaijan. The author of the article emphasizes the importance of a comprehensive study of the problem by using on results from other disciplines. The article describes an overview of the military historiography of Azerbaijan, which has developed over the past two centuries. The main part of the article describes the issues of studying and researching the prehistoric in the Bronze Age. This part briefly analyzes concepts related to militagenes and militarization, as well as details of the forms of conflicts and wars in human history.

This article archivers the provisions in the national historiography associated with the evolution of military art and warfare. The importance of an interdisciplinary approach is mentioned to solving the problem. Without a comprehensive and interdisciplinary approach to solving scientific problems of any scale, it is not possible to achieve full-fledged and practical results.

Key words: Bronze Age, Bronze Age historiography, military history, military historiography, study warfare.

Резюме

Историография изучения военного дела эпохи бронзы в Азербайджане

Орхан Заманов

Национальная академия наук Азербайджана. Институт археологии и этнографии. Университет Хазар.

Статья «Историография изучения военного дела эпохи бронзы в Азербайджане» посвящена проблеме исследования военного дела древних общностей Азербайджана. Автор статьи делает акцент на важность всестороннего изучения проблемы, привлекая результаты из других дисциплин. В статье даётся общий обзор военной историографии Азербайджана, которая сложилась на протяжении последних двух столетий. Главное внимание уделено проблеме изучения и исследования военного дела древних общностей в брон-

зовом веке, коротко анализируются концепции, связанные с милитагенезом и милитаризацией, а также детализируются формы конфликтов и войн в истории человечества.

Данная статья отражает положения в отечественной историографии, связанные с эволюцией военного искусства и военного дела. Подчёркивается важность междисциплинарного подхода к решению проблемы, так как без всестороннего и междисциплинарного подхода к решению научной проблемы любого масштаба невозможно достичь полноценных и практических результатов.

Ключевые слова: Бронзовый век, историография бронзового периода, военная история, военная историография, изучение военного дела.